

III. Konsekwencje i kontynuacje literackie

1. Podsumowanie rozwoju piśmiennictwa Łemków w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

Przeprowadzona w poprzednim rozdziale prezentacja zasadniczej części piśmiennictwa powstałego pod piórem łemkowskich twórców w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku stawia nas przed koniecznością dokonania pewnych podsumowań, sformułowania wniosków ogólnych, spojrzenia na tę twórczość w kontekście międzykulturowym i ogólnoliterackim, dojrzenia jej we właściwym wymiarze literatury etnicznej ze wszystkimi tego uwarunkowaniami i konsekwencjami. Należy przy tym pamiętać, że za podstawowy wyróżnik omawianej literatury przyjęliśmy bezpośredni związek jej twórców z kulturą i etnosem łemkowskim, co w taki lub inny sposób znajduje odzwierciedlenie w ich dorobku piśmienniczym. Dlatego ciągle musimy mieć na względzie ten kulturologiczny aspekt dokonującego się procesu literackiego, jego ścisłą współzależność z konkretnie określoną przestrzenią kultury w początkowym etapie jej świadomego wyodrębniania się i dookreślania na szerszym tle społeczno-kulturowo-etnicznym.

Materiał, jaki został przez nas zgromadzony i przedstawiony w niniejszej pracy jako piśmiennictwo Łemków w całościowym aspekcie ich życia literackiego w drugiej połowie XIX i na początku XX w., ściśle wpisuje się w znacznie szerszy kontekst życia literackiego Rusinów galicyjskich. Na tym etapie rozwoju łemkowskiego piśmiennictwa jest to jego cecha zasadnicza i jeśliby nie doświadczenie kolejnych okresów ewolucji w kierunku coraz pełniejszego, bardziej wyrazistego wyodrębniania się swoistej przestrzeni literatury łemkowskiej, być może nie byłoby potrzeby ani sensu wyszczególniania piśmiennictwa Łemków jako odrębnej kategorii badawczej. Niemniej jednak na podstawie przesłanek obiektywnych (patrz: Część I, Rozdz. 3) kategoria taka została określona, co zobowiązuje badacza do rozpatrywania zagadnienia w wymiarze całościowym z zachowaniem pewnych stałych kryteriów oceny i znaków identyfikacyjnych.

W oparciu o dokonane w rozdziale II szczegółowe analizy najbardziej reprezentatywnych utworów literatury łemkowskiej interesującego nas okresu należy stwierdzić, że niezależnie od ścisłych związków z całością literatury ruskiej w Galicji, twórczość literacka Łemków posiada pewne specyficzne tylko dla niej cechy zapowiadające tendencje i kierunki jej dalszego rozwoju, wynikające z cech własnych kultury łemkowskiej oraz sytuacji społeczno-politycznej Łemkowszczyzny. W trakcie analiz zwracano zresztą na

nie szczególną uwagę. Powstała pod piórem rodzimej inteligencji literatura odzwierciedla w większym lub mniejszym stopniu łemkowską mentalność, tradycyjne zapatrywania, stan świadomości etnicznej, poglądy polityczne, sytuację językową, itp. Należy pamiętać o sytuacji społecznej tego obszaru, gdzie istniały jedynie dwie klasy społeczne - chłopstwo i inteligencja, z reguły duchowna, która odgrywała nader istotną rolę w kształtowaniu oblicza etniczno-kulturowego Łemkowszczyzny. Działalność literacka traktowana była jako do pewnego stopnia misja społeczna, posłannictwo i obowiązek, możliwość wypowiedzania swoich poglądów i prowadzenia polemik. Stąd też literatura, jaką przypadło nam tu analizować cechuje się bardzo wysokim stopniem zaangażowania społecznego, skłonnościami agitacyjnymi i dydaktycznymi, tendencjami publicystycznymi. Wszystkie te jej cechy wynikały właśnie z poczucia ważności roli inteligenta, zazwyczaj duszpasterza zarazem oraz z ducha czasu, romantycznej jeszcze wizji literatury walczącej, zaangażowanej, dziejących się wydarzeń polityczno-społecznych, dojrzewania świadomości narodowej Rusinów. Literatura stanowiła forum myśli społecznej, trybunę światopoglądową, kazalnicy wreszcie, z której można było pouczać i przekonywać czytelnika, stosując w zależności od talentu i potrzeb bardziej lub mniej zbeletryzowane formy. Generalnie można dostrzec w charakteryzowanym piśmiennictwie obok typowej dla literatury pięknej twórczości bazującej na fikcji literackiej znaczny udział literatury faktu, eseistyki, prozy popularno-naukowej, literatury polemicznej, satyrycznej. W tym zakresie wyraźnie czytelne stają się wszelkie łemkowskie konotacje zarówno przestrzenne, jak i problemowe, niekiedy demonstrujące się w sposób bezpośredni i jawny, jednakże doskonale zapoczątkowujące tworzenie się własnego oblicza literatury etnicznej konsekwentnie kształtowanego w dalszych etapach rozwoju tej literatury. Szczególnie wyraziste ślady wnikania szeroko rozumianej przestrzeni kulturowo-etnicznej w obszary literackie dostrzec można w obrębie piśmiennictwa wspomnieniowego i historyczno-etnograficznego. Tutaj właśnie określone i doprecyzowane zostają nie zawsze widoczne gdzie indziej związki autorów z lokalnym wymiarem miejsca ich pochodzenia, ich emocjonalny i intelektualny stosunek do rodzimej kultury, poziom świadomości stopnia odrębności regionalnej Łemkowszczyzny. Te działy piśmiennictwa w sposób bezpośredni dają nam podstawę dla twierdzenia o wyraźnie sprecyzowanym w kręgach inteligencji łemkowskiej już na początku interesującego nas okresu chronologicznego pojęciu Łemkowszczyzny jako kategorii kulturowej. One też ukazują różnice w stopniu samoidentyfikacji z lokalną kulturą ludową Łemków, co w przyszłości zaowocuje odmiennością poglądów i ostrymi polemikami odnośnie do tożsamości etniczno-narodowej

tej społeczności. Obserwować możemy pełne dystansu postawy, jaką chociażby ujawnia w swych opisach etnograficznych Aleksij Toroński, ale także jawne manifestowanie swych związków z kulturą ludową, jak u Matwija Astriaba czy Mykołaja Małyniaka. Bogaty rozwój literatury wspomnieniowej oraz etnograficzno-historycznej dotyczącej Łemkowszczyzny świadczy o potrzebie poszukiwań i bliższego określenia własnych korzeni, rodowodu, indywidualności. Jest to istotny krok w kierunku zawężania się i precyzowania kategorii etniczno-kulturowych wówczas jeszcze tak szeroko i niejednoznacznie pojmowanych.

W nieco odmienny sposób zaistniała rzeczywistość łemkowska w literaturze typowo beletrystycznej, gdzie mamy do czynienia ze światem przedstawionym ukształtowanym według zasad fikcji literackiej. Mając świadomość zasadniczego udziału wyobraźni twórczej autora w kształtowaniu porządku zdarzeń fabularnych i prezentacji innych elementów świata przedstawionego dostrzegamy zarazem zgodność wielu tych elementów z pewnymi zjawiskami ściśle określonej rzeczywistości realnie istniejącej w granicach przestrzennych i ideowych Łemkowszczyzny. Co więcej, w przeważającej części tych utworów wyraźnie zauważalna jest dominacja wśród elementów świata przedstawionego właśnie takich, które przybliżają nam realia XIX-wiecznej (czasem wcześniejszej) Łemkowszczyzny. Są to przeważnie wszelkie realia obyczajowe, zdarzenia historyczne, elementy topografii, opisy krajobrazowe, typy postaci, itp. Właśnie one nadają omawianej literaturze specyficznego kolorytu i niepowtarzalnej atmosfery, które pozwalają określić i rozpatrywać dane piśmiennictwo w kategoriach literatury etnicznej, wyróżniając ją ze znacznie szerszego kontekstu literacko-społecznego, w jakim przypadło jej się rozwijać.

Ta tak mocno uwikłana w uwarunkowania pozaartystyczne literatura wymagała zastosowania specyficznych kryteriów interpretacyjnych i właściwej perspektywy badawczej uwzględniającej w odpowiednim stopniu te uwarunkowania. Dlatego też sam proces przeprowadzania analiz utworów, jak też wnioski, które tu zostaną postawione oraz dokonana typologia mają znacznie odmienny charakter niż podobnego typu postępowanie badawcze podjęte odnośnie do wielkich literatur narodowych, gdzie w globalnych charakterystykach literatury wyszczególnionej epoki uwzględnia się zazwyczaj jedynie autorów najbardziej dla niej reprezentatywnych i dzieła wysokiej wartości artystycznej. Tutaj natomiast, pragnąc stworzyć jak najpełniejszy obraz życia literackiego Łemków na przestrzeni ponad 60-letniego okresu rozwoju ich piśmiennictwa, staraliśmy się uwzględnić możliwie dużą ilość przykładów przejawu aktywności literackiej łemkowskich twórców. Jakość artystyczna zaprezentowanego materiału literackiego w wielu przypadkach nie jest zbyt wysoka. Stąd też

większy nacisk kładziony był w trakcie prezentacji na podkreślanie specyfiki regionalnej odzwierciedlonej w utworach, na poglądy autorów w nich zawarte, na całą ideową nadbudowę osnutą na bazie zdarzeń narracyjno-fabularnych czy przejawiającą się w inny, typowy dla nich sposób, w utworach lirycznych i dramatycznych. Niemniej jednak, opracowywany materiał jest wynikiem autentycznego procesu literackiego rozwijającego się wśród określonej społeczności i jako taki wymagał potraktowania go zgodnie ze wszystkimi wymogami analizy dzieła literackiego, a zwłaszcza analizy procesu historycznoliterackiego. Dlatego też staraliśmy się zarówno w używanej terminologii, jak i w stosowanych parametrach interpretacyjnych zmieścić w ogólnym modelu badawczym przyjętym dla rozważań nad życiem literackim danej epoki i społeczności. Trudno jednakże było dostosować całość interpretowanej literatury do typowych podziałów genologicznych, w ramach jakich należałoby ją rozpatrywać. Specyfika materiału podyktowała w pewnym sensie jego systematykę, w której nie zachowano co prawda jednolitości formalnej, zmieszczono natomiast szeroki zakres bardzo różnorodnych odmian literackich, zarówno rodzajowych, gatunkowych jak i tematyczno-funkcjonalnych w obrębie dziesięciu wydzielonych działów. Wprowadzony przez nas podział i dokonane w jego ramach strukturalnych analizy i interpretacje stanowią podstawę do pewnych wniosków ogólnych na temat literatury łemkowskiej drugiej połowy dziewiętnastego i początku dwudziestego wieku.

Generalnie rzecz biorąc mamy tu do czynienia z literaturą znacznie zróżnicowaną formalnie i funkcjonalnie, gdyż obok literatury o nadrzędnej funkcji estetycznej uwzględnialiśmy też utwory pisane głównie w celach dydaktycznych, religijnych, poznawczych, mające znaczny udział w formowaniu życia literackiego Łemków danego okresu. Dominującym typem twórczości zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym jest twórczość epicka określona przez nas, w odróżnieniu od epiki wierszowanej z jednej oraz innych form prozatorskich z drugiej strony, jako proza beletrystyczna. Są to głównie opowieści, opowiadania, nowele, powiastki, obrazki, sporadycznie powieść. Zdecydowanie więc przeważają formy krótkie, jednowątkowe, proste kompozycyjnie. Często występuje w nich narrator osobowy osadzony w bezpośrednio ujawnionej sytuacji narracyjnej. Dominują utwory o charakterze społeczno-obyczajowym nacechowane łemkowskim kolorytem lokalnym, pełne treści patriotycznych, często o dążnościach dydaktycznych przejawiających się w postaci moralizatorskiej bądź satyrycznej. Obok nich występuje też powieść historyczna, a także krótsze formy prozy historycznej oraz powieść biograficzna. Ten typ twórczości literackiej podniósł do rangi dominującego w

literaturze łemkowskiej XIX w. najbardziej utalentowany łemkowski prozaik, Władimir Chylak. Obok niego łemkowską beletrystykę współtworzyli inni znaczący autorzy: Aleksij Toroński, Wasylj Czerneckij, Amwrosij Polański, Petro Polański. Zwłaszcza ostatni z nich wniósł do łemkowskiej literatury oryginalną romantyczno-modernistyczną wizję karpackiego świata.

Obok beletrystyki znaczne miejsce w literaturze łemkowskiej danego okresu zajmuje też literatura wspomnieniowo-pamiętnikarska, w zakres której wchodzi głównie autobiografie literackie, wspomnienia z czasów szkolnych i studenckich, relacje pielgrzymkowe, dzienniki podróży, wspomnienia dedykowane ważnej postaci i jej epoce utworzone na podstawie dokumentów i wspomnień innych osób. Ten typ literatury opartej na autentycznych faktach mógł przybierać bardziej lub mniej zbeletryzowaną formę. Opisom różnych wydarzeń, oglądanych miejsc, poznawanych obyczajów towarzyszą zwykle refleksje ogólniejsze o różnym charakterze - patriotycznym, religijnym, społecznym, filozoficznym itp. Wysoka jest wartość poznawcza tej literatury, jest ona cennym źródłem informacji o danej epoce i środowisku, zwłaszcza w przypadku wspomnień typu ekstrawertywnego, a także o samym autorze, jeśli jest to np. autobiografia w postaci introwertywnej. Wspomnienia łemkowskich twórców występują w formie pamiętnika, rzadziej dziennika, bądź też w typie pośrednim, tzn. wspomnień czynionych z pewnego dystansu czasowego na podstawie notatek z dziennika. Spotykamy też wspomnienia z okresu historycznego będące przytoczeniem i skomentowaniem cudzych wspomnień i dokumentów. Najbogatszy wkład w rozwój łemkowskiej literatury wspomnieniowo-pamiętnikarskiej wnieśli Wasylj Czerneckij, Mykołaj Małyniak, Amwrosij Polański, Władimir Chylak i Władimir Szczawyński. Pierwszy z nich rozwinął typ ekstrawertywny wspomnień, Małyniak realizował obydwa typy, A. Polański łączył w całość ulirycznione opisy z faktograficznością historyczno-obyczajową, wspomnienia Chylaka mają najczęściej formę zbeletryzowaną, natomiast wspomnienia Szczawyńskiego zbliżają się do form żurnalistycznych typu reportażu.

Wśród gatunków niebeletrystycznej prozy narracyjnej w literaturze łemkowskiej omawianego okresu dużą popularnością cieszył się też szkic fizjologiczny czy szeroko rozumiany szkic opisujący osobliwości regionalne Łemkowszczyzny, etnograficzne, językowe, obyczajowe. W trakcie analiz wspominaliśmy o jego ważnych funkcjach pozaestetycznych. Występuje on w interesującym nas piśmiennictwie zarówno w postaci zbliżonej do rozprawy naukowej, jak też w formie wykorzystującej artystyczne środki wyrazu; najczęściej ma charakter opisowy, chociaż spotykamy tu też przykłady szkicu o

charakterze polemicznym. Najbardziej znane są szkice Torońskiego, Astriaba, Krynickiego, Łytyńskiego, Czerneckiego (te swym zasięgiem wychodzą poza Łemkowszczyznę w obszar wschodniogalicyski). Funkcjonalnie zbliżony do szkiców jest pewien typ korespondencji terenowych w czasopiśmie, koncentrujący się na opisywaniu osobliwości kulturowo-społecznych Łemkowszczyzny przy okazji relacjonowania jakichś wydarzeń z tego regionu. Zamieszczone więc one zostały przez nas wraz ze szkicami w obrębie jednego działu piśmiennictwa.

Obraz łemkowskiej prozy drugiej połowy dziewiętnastego i początku dwudziestego wieku dopełniają jeszcze drobne zazwyczaj utwory z pogranicza literacko-publicystyczno-oświatowego typu felietonu, eseju, reportażu, odczytu, a także literatura dla dzieci oraz satyra. W twórczości tej zawarte są w głównej mierze treści dydaktyczno-oświatowe, filozoficzne, moralizatorskie, polemiczne, satyryczne. Przykłady tej twórczości stanowią felietony satyryczne Chylaka, publicystyka popularno-naukowa i szkice historyczno-kulturowe Petra i Amwrosija Polańskich, obrazy satyryczne tego ostatniego, piśmiennictwo edukacyjno-dydaktyczne Henryka Polańskiego, eseje publicystyczno-naukowe Szczawynskiego, Torońskiego, Humeckiego oraz literatura dla dzieci i młodzieży Kławdii Aleksowycz.

Wreszcie dostrzec trzeba znaczny udział łemkowskich twórców w piśmiennictwie religijnym Rusinów galicyjskich. Stanowiło ono głównie przejaw aktywności zawodowej duchowieństwa (zwłaszcza wszelkie rozprawy teologiczne i z zakresu historii Kościoła). W pewnych swych wycinkach dosyć obficie czerpało to piśmiennictwo ze środków wyrazu artystycznego stosowanych w literaturze pięknej. Dotyczy to głównie kazań, sięgających przede wszystkim do zasobów stylistycznych wypracowanych na gruncie retoryki oraz religijnej literatury polemicznej. Na tym polu najaktywniejsi byli Mykołaj Małyniak, Aleksij Torońskij, Julian Pełesz, Josyf Sembratowycz, Sylwester Sembratowycz, Tyt Myszkwskij.

Twórczość prozatorska różnego typu stanowi zasadniczą część literatury łemkowskiej omawianego okresu, co odróżnia ją od literatury okresów późniejszych, zwłaszcza współczesnej, gdzie zaznacza się wyraźna dominacja twórczości poetyckiej, lirycznej nad twórczością prozatorską i dramatem.

Poezja łemkowska drugiej połowy wieku dziewiętnastego i początku wieku dwudziestego powstawała często jak gdyby w drugoplanowym wymiarze aktywności twórczej pisarzy zasadniczo uprawiających inne formy twórczości literackiej lub co najwyżej równoległe z nimi. Twórców o prawdziwie wysokiej skali talentu lirycznego wówczas nie

odnotowujemy. Poezja owego okresu to przede wszystkim patriotyczno-historyczna oraz miłosna liryka Modesta Humeckiego, jego epiko-liryczne dумы, liryka młodzieńcza Hryhoryja Hanulaka, nieudane stylizacje pieśniowe Henryka Polańskiego, liryka pejzażowo-filozoficzna Amwrosija Polańskiego, pieśń balladowa Kławdii Aleksowycz, wierszowane formy satyryczne Władymira Chylaka czy wreszcie cenne fragmenty obozowej twórczości lirycznej i epiko-lirycznej wczesnie zmarłego Mychajła Nesteraka. Utwory te, jakkolwiek często pozostające pod wpływem ogólnych tendencji i motywów twórczych dominujących w innych literaturach, zawierają też swoiste łemkowskie *topoi* łatwo uchwytnie w poezji łemkowskiej na przestrzeni jej całościowego rozwoju.

Omawiana literatura dostarcza również dosyć licznych przykładów twórczości dramatycznej Łemków, ściśle powiązanej z możliwościami i zapotrzebowaniami scenicznymi, jakie posiadała społeczność łemkowska (czy szerzej galicyjsko-ruska) w drugiej połowie dziewiętnastego i na początku dwudziestego stulecia. Znaczna część tej twórczości dostosowana jest do potrzeb sceny amatorskiej. Są to głównie proste, często jednoaktowe sztuki z życia wiejskiego lub mieszczańskiego nasycone treściami moralizatorskimi, patriotycznymi, agitacyjnymi, wypowiedzianymi ustami postaci pełniącej funkcję rezonera lub też wyrażanymi w postawach bohaterów pozytywnych konstruowanych w opozycji do wzorca negatywnego. Rozwinął się też bardziej ambitny dramat historyczny i historyczno-religijny, w którym odnajdujemy pewne wpływy dramatu romantycznego. Wśród łemkowskich dramatopisarzy pierwsze miejsce zajmuje Olimpij Polańskij, uprawiający zarówno dramat historyczny i historyczno-religijny jak i twórczość sceniczną dla użytku scen amatorskich. Nie mniejszą rolę na polu dramtopisarstwa odegrał Amwrosij Polańskij (Niedolew), autor sztuk głównie o charakterze komediowym. Modest Humeckij tworzył ambitne i interesujące dramaty historyczne z podtekstami psychologiczno-filozoficznymi, Kławdia Aleksowycz pisała lekkie, zabawne teksty obyczajowo-patriotyczne dla scen amatorskich, Hryhoryj Hanulak w swym wczesnym okresie twórczości uprawiał głównie twórczość komediową, pisał też krótkie humorystyczne scenki typu skeczu, kupletu, monologu, Henryk Polańskij tworzył moralizatorsko-oświatowe pouczenia sceniczne.

W całości literatura, o której tu mówimy, przedstawia sobą zjawisko oryginalne, interesujące nie tylko dla historyka literatury, ale też szerzej dla historyka kultury, socjologa, etnografa. Na przestrzeni ponad 60-letniego okresu jej rozwoju nie obserwuje się jakichś zasadniczych przełomów czy etapów rozwojowych ani w sferze ideowo-treściowej ani w sferze formalno-artystycznej. Zachowuje ona pewną spójność podstawowych tendencji i

dążeń, ideowo-artystycznych, które ulegną istotnym zmianom dopiero w zupełnie odmienionej rzeczywistości społeczno-politycznej Łemkowszczyzny okresu międzywojennego.

Pomimo tej spójności i swoistej aprocesualności, pod koniec wyodrębnionego tu okresu rozwoju życia literackiego pojawiają się istotne symptomy mających nastąpić w jego obrębie przemian. Dokonują się one w obrębie czasopiśmiennictwa, które wraz z pojawieniem się pierwszego periodyku o nazwie „Лемко”, wyraźnie ukierunkowanego na problematykę oraz odbiorcę łemkowskiego, zaczyna coraz pełniej autonomizować przestrzeń własną kultury łemkowskiej, uniezależniając ją od odległych ośrodków wschodniogalicjskich.

Bardzo interesujące jest zagadnienie języka tej literatury. Omawiana twórczość przypada na okres, kiedy rozstrzygał się problem języka literackiego Rusinów galicyjskich. Fakt ten znalazł żywe odzwierciedlenie również w piśmiennictwie łemkowskim, istotnie powiązanych z sytuacją kulturalno-społeczną Galicji wschodniej. Równocześnie zaznaczyła się w tej kwestii specyfika mentalnościowo-kulturowa oraz polityczno-narodowa Łemkowszczyzny. Podczas gdy na obszarze Galicji wschodniej pod koniec interesującego nas okresu zdecydowanie już wszedł do powszechnego użytku wśród Rusinów literacki język ukraiński, to twórcy łemkowscy, z nielicznymi tylko wyjątkami¹, aż do I wojny światowej posługiwali się tradycyjnym *jazyczijem*, płomiennie występując w obronie etymologicznej formy zapisu językowego jeszcze w okresie międzywojennym². *Jazyczije* było podstawowym językiem literatury łemkowskiej przez cały okres omawianego tu przez nas jej rozwoju. Przy czym należy zauważyć różną jakość określanego tym mianem języka literackiego Rusinów galicyjskich. U pewnych autorów, posługujących się tym językiem, zaznaczała się w nim przewaga elementów leksykalnych i morfologicznych rosyjskich i cerkiewno-słowiańskich nad dialektycznymi, u innych zaś zachodziła relacja odwrotna.

Obok *jazyczija* coraz częściej wchodził do literatury dialekt łemkowski. Najczęściej praktykowano wprowadzanie dialektu w partiach dialogowych oraz w bezpośrednich wypowiedziach bohaterów pochodzących z ludu w utworach epickich. Dialekt występuje też w zapisach tekstów folklorystycznych licznie zamieszczanych w szkicach etnograficznych.

¹ Do wyjątków takich należał Wasylj Czerneckij, stosujący się w późniejszym etapie swej twórczości do norm zapisu fonetycznego obowiązujących w czasopiśmie „Діло”, a także w pewnej części swej twórczości Hryhoryj Hanulak.

² Patrz: Т. М. Ш. К. О. В. С. К. І. Й, *В зашиту ґомологічэскага правапісу*, „Сборнік Галіцка-русскай Матіцы за 1930 годъ”, Львовъ 1930.

Wprowadzany bywa też do poezji wzorowanej na tekstach ludowych. Po łemkowsku wypowiadają się bohaterowie wielu sztuk scenicznych. Słowa i wyrażenia dialektyczne chętnie wplatane są do partii narracyjnych tekstów dla oddania kolorytu lokalnego, stworzenia odpowiedniej atmosfery. Wreszcie znany jest przykład cechującego się głęboką świadomością własnych dążeń użycia dialektu jako języka narracji w szkicu polemicznym napisanym w obronie języka i kultury ludowej Łemków. Są to pierwsze kroki i zapowiedź ewolucji dialektu łemkowskiego w funkcji języka pisanego. Prawdziwy przełom w tym zakresie dokonany zostanie na łamach w pełni łemkowskojęzycznego tygodnika „Лемко”, który stanie się początkiem intensywnego wkraczania dialektu łemkowskiego na grunt piśmienniczy. Pozycja literacka dialektu zostanie ostatecznie utrwalona w okresie międzywojennym, gdy osiągnie on dominujący udział w etnicznej literaturze łemkowskiej.

W ostatnich latach XIX w. i na początku wieku XX pojawiają się przykłady używania literackiego języka ukraińskiego w wersji stosowanej w Galicji wschodniej. Jest to zapowiedź nurtu ukraińskojęzycznego w twórczości literackiej Łemków, wiążącego się z ewolucją świadomości narodowej pewnej części inteligencji łemkowskiej w okresie międzywojennym oraz z losami społeczności łemkowskiej po II wojnie światowej.

Sam już finał omawianego okresu rozwojowego literatury łemkowskiej przynosi znamieny przykład rosyjskojęzycznej twórczości literackiej autora łemkowskiego. Analizowaliśmy też w naszej pracy utwory polskojęzyczne. Pewna część łemkowskiej literatury religijnej i publicystyczno-naukowej, nie uwzględnianej bardziej szczegółowo w naszych analizach, powstała w języku niemieckim. Rozprawy naukowe stanowiące część piśmiennictwa religijnego, pisane były często po łacinie.

Tak więc strona językowa omawianej tu literatury łemkowskiej odznacza się dużą różnorodnością i zależy w znacznym stopniu od zapatrywań społecznych autorów, ich orientacji narodowo-politycznej, miejsca ich zamieszkania i pracy twórczej, typu i funkcji utworów i innych czynników zewnętrznych. Pewne tendencje językowe, zaznaczające się w twórczości literackiej danego okresu, znamionują kierunki ewolucji języka literatury łemkowskiej na dalszych etapach jej rozwoju.

Niniejsze uwagi podsumowujące wymagają również spojrzenia na omawiane piśmiennictwo w kontekście ogólnoliterackim, dostrzeżenia jego miejsca w procesie historycznoliterackim, a także określenia relacji z innymi literaturami ruskimi, czy szerzej, słowiańskimi. W tym przypadku znów wypadnie nam podkreślić specyfikę omawianej literatury, jej wymiar regionalny i uzależnienie od szeregu uwarunkowań pozaliterackich.

Niemożliwe jest bezpośrednio przyporządkowanie rozpatrywanej tu łemkowskiej twórczości literackiej któremuś z ogólnoeuropejskich okresów literackich czy prądów umysłowo-artystycznych. Niemniej pewne oddziaływania i echa ogólnych tendencji rozwojowych i zasadniczych konwencji panujących w procesie historycznoliterackim drugiej połowy dziewiętnastego wieku zaznaczyły się w jakiś sposób i w tej literaturze. Wyodrębniony i scharakteryzowany tu okres rozwojowy życia literackiego Łemków pokrywa się chronologicznie z trzema wielkimi okresami literackimi: schyłkowym etapem romantyzmu, pozytywizmem i modernizmem. Fakt ten wymaga od nas ukierunkowania się na poszukiwanie w charakteryzowanej literaturze wpływów dominujących w tych okresach prądów umysłowych i kierunków literackich. W istocie, zwłaszcza przez romantyzm i pozytywizm w najogólniejszym wymiarze określone zostały pewne tendencje ideowo-artystyczne omawianego piśmiennictwa. Pod wpływem romantyzmu pozostawała cała ideowa strona rozpatrywanego zagadnienia. Właśnie na fali koncepcji romantycznych nobilitowane zostały kultury regionalne, peryferyjne, pojawiło się zainteresowanie ludowością, co pomogło wyodrębnić się i dookreślić kulturze łemkowskiej, a w jej obrębie lokalnemu piśmiennictwu. Romantyzm wprowadził zainteresowanie historią i wszelkimi zjawiskami oryginalnymi, niezwykłymi, poszukiwanie własnych korzeni, związków między tradycją i nowością, przenikania się przeszłości i teraźniejszości w historii narodu, co w literaturze łemkowskiej znalazło odzwierciedlenie w szkicach historyczno-etnograficznych, prozie historycznej, dramacie historycznym, poezji, eseistyce. Romantyczną proveniencję ma koncepcja twórcy-przywódcy duchowego narodu, która w sposób swoisty ujawniła się w konstrukcji narratora w utworach Chylaka. Wreszcie z romantyzmu wywodzą się pewne gatunki występujące w twórczości literackiej Łemków - ballada, dramat romantyczny.

Podobnie też można odnaleźć w literaturze łemkowskiej drugiej połowy dziewiętnastego i początku dwudziestego wieku bardziej lub mniej wyraźne wpływy założeń ideowych oraz tendencji i konkretnych realizacji literackich pozytywizmu. Hasła pracy organicznej i pracy u podstaw w zakresie gospodarczym i kulturowym, szeroki program oświatowy, realizowane przez „Towarzystwo im. M. Kaczkowskiego” oraz „Proswitę” znalazło żywe odzwierciedlenie w literaturze łemkowskiej, w wielu utworach typu tendencyjnego, wydawanych zwłaszcza przez pierwsze z tych towarzystw. Znaczna część twórczości literackiej wypełniona była treściami dydaktyczno-oświatowymi. Zgodnie z tendencjami pozytywistycznymi, rozwijała się dosyć szeroko publicystyka (esej, felieton, reportaż, formy satyryczne). Epickie formy prozatorskie zdecydowanie dominowały nad

poezją. Poezję charakteryzował epigonizm w stosunku do romantyzmu. W zakresie odmian gatunkowych w prozie przeważały powiastki i opowiadania o tematyce współczesnej z konkretną tendencją moralno-patriotyczną, w dramacie - sztuka z tezą i komedia obyczajowa, zaś w poezji formy wzorujące się na poezji ludowej.

Nie zauważa się natomiast generalnie w omawianej literaturze, wpływu modernistycznych prądów literackich - dekadentyzmu, parnasizmu, symbolizmu, impresjonizmu, naturalizmu. Wyjątek stanowić tu może tylko cykl nowel Petra Polańskiego, utrzymanych w duchu neoromantycznej egzotyki i fantastyki oraz idei wolności i indywidualizmu. W niewielkim zakresie odszukać można też oddziaływania dekadencie w młodzieńczej poezji Hryhoryja Hanulaka.

Wskazane wpływy ideowo-artystyczne obserwuje się w całości omawianej literatury, która niezależnie od nich rządzi się własnymi prawami. Decyduje to o tym, że zasadnicze przełomy w życiu umysłowo-artystycznym Europy, nie znalazły szczególnego odzwierciedlenia w całokształcie twórczości literackiej Łemków. Wpływy docierały tu z opóźnieniem, jako pewne echa procesów ogólnokulturowych i generalnie nie były w stanie zmienić tendencji własnych tej literatury utrwalonych pod wpływem wielu specyficznych czynników kulturowo-społecznych. Dlatego też nie znaleźliśmy podstaw do podziału całego ponad półwiecznego okresu rozwojowego literatury łemkowskiej na podokresy chronologiczne.

Zagadnienie miejsca literatury łemkowskiej wśród innych literatur słowiańskich wymagałoby całościowego omówienia (z uwzględnieniem dalszych etapów jej rozwoju) w sposób kompleksowy i systematyczny. Na użytek niniejszej pracy sformułowane zostaną tylko pewne wnioski ogólne, które pozwolą ustalić zasadnicze kierunki przyszłych badań szczegółowych. Wstępnie już należy zaznaczyć, iż badania mogą być prowadzone w kierunku poszukiwania pewnych zależności i wpływów, jakie wywierane były na dane piśmiennictwo ze strony dużych literatur narodowych, zwłaszcza literatur narodów wschodniosłowiańskich, a także literatury polskiej i niemieckiej jako literatur urzędowo-państwowych. Drugi kierunek badań to bardziej chyba interesujące poszukiwanie związków procesu rozwojowego tej literatury i ogólnego modelu życia literackiego Łemków z takimiż zagadnieniami w literaturze innych analogicznych do łemkowskiej społeczności etnicznych. W przypadku tych badań warto by odnotować podobieństwa i różnice w zakresie podstawowych parametrów tych literatur, czynników i uwarunkowań rozwojowych, ogólnych tendencji tematycznych i formalnych, roli literatury w życiu społeczno-kulturalnym danej społeczności, form życia

literackiego, itp. Wyniki tych badań byłyby bardzo interesujące nie tylko dla historyka literatury.

Jeśli chodzi o przeanalizowany i zinterpretowany w niniejszej pracy materiał literacki, to w zakresie poszukiwań zależności i związków proponowanych jako pierwszy kierunek badań, trzeba zaznaczyć istnienie pewnych, nie bezpośrednich zresztą wpływów wywieranych nań przez literaturę ukraińską i rosyjską. W przypadku literatury ukraińskiej należy rozróżnić w owym czasie literaturę ziem Ukrainy Naddnieprzańskiej od ukraińskojęzycznej literatury z obszaru Galicji wschodniej, tworzoną przez autorów o ukraińskiej świadomości narodowej, i od literatury wschodniogalicyskiej, pisanej w *jazycziju* i języku rosyjskim przez twórców orientacji staroruskiej i rusofilskiej (jeżeli tę traktować jako ukraińską). Inne są bowiem relacje wszystkich trzech tych literatur z literaturą łemkowską. Literatura ukraińska z obszaru państwa rosyjskiego traktowana była przez łemkowskich starorusinów narówni z literaturą rosyjską i możliwy do prześledzenia ich stosunek do twórczości chociażby Tarasa Szewczenki jest taki sam, jak do wszystkich twórców „ogólnoruskich”. Generalnie jednakże znajomość tej literatury nie była zbyt wysoka. Tym bardziej więc oddziaływania nie były istotniejsze. Do czytania literatury ukraińskiej otwarcie zachęcał Aleksij Toroński³. Ukraińskie dumy w bezpośredni sposób oddziaływały na twórczość poetycką ze zbioru *Думки и думы* Modesta Humeckiego, wprowadza on tam też ukraińskie motywy balladowe. Dostrzegalne jest pewne podobieństwo twórczości beletrystycznej Chylaka do opowiadań i powieści Hryhorija Kwitki-Osnowianenki. Ukraińskojęzyczna twórczość Kwitki-Osnowianenki wykazuje jednakże większe skłonności ku sentymentalizmowi, podczas gdy Chylakowi bliższa jest maniera realistyczna. Trudno zatem ustalić, czy istniała bezpośrednia zależność utworów Chylaka od twórczości ukraińskiego autora.

Literatura ukraińska z obszaru galicyjskiego, traktowana jako wytwór separatystów i radykałów była generalnie negowana i odrzucana przez *gros* łemkowskich autorów. Podążanie w kierunku śledzenia bardziej bezpośrednich wpływów w tym zakresie nie przyniosłoby raczej pozytywnych rezultatów.

Zupełnie inaczej natomiast wyglądała zależność literatury łemkowskiej od literatury Rusinów galicyjskich obozu konserwatywnego. Przede wszystkim były to zależności formalno-instytucjonalne, wynikające ze wspólnych elementów życia literackiego typu organizacji kulturalnych, instytucji wydawniczych, prasy, itp, a także wspólna płaszczyzna

³ А. Т о р о н ь с к і й, *Русины...*, s. 424, przypis 28.

ideologiczna, wywierająca ogromny wpływ na stronę ideową twórczości. Wspólny był również, a może przede wszystkim, język literacki, jakim posługiwali się autorzy tekstów (z niewielką tylko odrębnością spowodowaną wpływami dialektycznymi). Te nadrzędne czynniki typu organizacyjnego i ideologicznego stworzyły taki stopień współzależności obu literatur w omawianym okresie, że, jak już wspomniano, nie byłoby potrzeby wyodrębniania literatury łemkowskiej od literatury Rusinów galicyjskich, jeśliby nie doświadczenie kolejnych etapów jej rozwoju.

Jeśli chodzi o zależność omawianego piśmiennictwa Łemków od literatury rosyjskiej, to wspomniane już przychylne stanowisko twórców w stosunku do literatury „ogólnoruskiej”, a także dosyć szeroka popularyzacja literatury rosyjskiej w kręgach starorusko-rusofilskich w Galicji⁴ każe przypuszczać możliwość zachodzących tu mniej lub bardziej bezpośrednich wpływów. Dostrzec można je generalnie w sferze pewnych koncepcji i pojęć, np. w utrzymanych w duchu słowianofilstwa rosyjskiego esejach i wspomnieniach reportażowych Władymira Szczawyńskiego, w idei wszechmatki Słowian-Rusi i micie dobrego cesarza. Być może, obecność szkicu fizjologicznego w piśmiennictwie łemkowskim, inspirowana jest w jakiś sposób popularnością tego gatunku w literaturze rosyjskiej („szkoła naturalna”) Bezpośrednie relacje najłatwiej uchwytne są w twórczości poetyckiej, chociażby Humeckiego czy Amwrosija Polańskiego. Rosyjskojęzyczny poemat Nesteraka napisany jest wierszem onieginowskim.

Związki z literaturą polską dostrzegalne są w twórczości Modesta Humeckiego, m.in. w zapożyczeniach motywów tematycznych (dramat *Anhelli czyli walka niewolników*) i jawnej zależności formalno-ideowej jego wierszy od poezji polskiego romantyzmu. Z kolei w młodzieńczej poezji Hryhoryja Hanulaka odnajdujemy echo ludowych stylizacji Marii Konopnickiej. Trudno jednak stwierdzić, czy autor wzorował się na wierszach tej autorki, czy na twórczości Bohdana Łepkiego, podejrzanego również o naśladownictwo Konopnickiej, czy, być może, inspirował się bezpośrednio folklorem. Należałoby tu jednakże zatrzymać się przede wszystkim na relacjach piśmiennictwa łemkowskiego z literaturą polską w Galicji, zapytać o związki, jakie zachodziły pomiędzy rozwojem życia literackiego społeczności polskiej oraz ruskiej w obrębie tej samej struktury państwowo-administracyjnej. Wydaje się, iż pomimo znacznych różnic wynikających m. in. z dotychczasowych tradycji literackich, a także różnic w strukturze społecznej i w charakterze posiadanych instytucji rozwoju kultury narodowej, zachodziło szereg zbieżności w rozwoju życia literackiego obydwu narodowych

⁴ В. М а л к и н, *Русская литература в Галиции*, Львов 1957.

społeczności galicyjskich. Sięgnięcie do prac, poświęconych zagadnieniom literackim w Galicji⁵ oraz literaturze regionalnej danego obszaru⁶ pozwala dostrzec wiele podobieństw, chociażby w rozwoju powieści, drobnej prozy, w roli czasopiśmiennictwa, podejmowanych programach i metodach szerzenia oświaty ludowej drogą piśmienniczą, popularności koncepcji słowianofilskiej, zamiłowaniu do dumek i dum, nawiązywaniu do pieśni ludowej, wychowywaniu czytelnika na podstawach religii i moralności, pomiędzy literaturą analizowanego przez nas obszaru kulturowo-etnicznego a literaturą polską obszaru galicyjskiego.

Dokładniejsze badania prawdopodobnie ukazałyby znacznie więcej interesujących powiązań i wpływów literackich, nie tylko w relacji z wymienionymi przez nas literaturami.

Badanie literatury analogicznych do łemkowskiej społeczności etnicznych w aspekcie podobieństw i różnic w stosunku do rozpoznanych tu najistotniejszych cech literatury Łemków, można by przeprowadzić np. odnośnie do społeczności podlaskiej, huculskiej, kaszubskiej. Nie jest to jednakże naszym zadaniem w niniejszej pracy.

Kilka słów należy natomiast poświęcić literaturze, która wykazuje najbliższe chyba związki z analizowaną tu literaturą łemkowską. Jest to literatura Rusinów zamieszkujących południowe stoki Karpat, których kultura w zachodniej części zajmowanego przez nią terytorium została określona według kryteriów etnograficznych i językowych jako tożsama z kulturą Łemków galicyjskich. Jak już wspominaliśmy (Część I, Rozdz. 3), znalazła się ona w kręgu dosyć szerokich zainteresowań badawczych, co ułatwi nam przeprowadzenie najogólniejszych porównań⁷. Należy przede wszystkim zauważyć, że literatura karpakorusińska będąc, podobnie jak łemkowska, literaturą regionalną, rozwijała się w nieco odmiennych niż ona warunkach. Istotą tej odmienności była przede wszystkim mniejsza zależność od zewnętrznych ośrodków kulturalnych, religijnych, naukowych, a tym samym wszelkich instytucji inspirujących życie literackie. Te właśnie ośrodki (Użhorod,

⁵ W. Z a w a d z k i, *Pamiętniki życia literackiego w Galicji*, Kraków 1961; K. P o k l e w s k a, *Galicja romantyczna (1816-1840)*, Warszawa 1976; Cz. K ł a k, *Pisarze galicyjscy. Szkice literackie*, „Galicja i jej dziedzictwo”, t. 5, Rzeszów 1994 ; *Literatura-język-kultura*, red. Cz. K ł a k, M. W y k a, Ibidem , t. 4, Rzeszów 1995.

⁶ A. Z y g a, *Grybów i okolice w zwierciadle piśmiennictwa*, [w:] *Grybów. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. III, s. 43-174.

⁷ Przykładowo dla użytku niniejszej pracy najbardziej przydatne okazały się antologie i opracowania: В. М и к и т а с ь, О. Р у д л о в ч а к, *Поети Закарпаття. Антологія закарпатоукраїнської поезії (XVI ст.-1945 р.)*, Пряшів 1965; О. Р у д л о в ч а к, *Хрестоматія закарпатської української літератури XIX століття*. Частина друга. Ректорат UPJS v Kosicach 1985; О М и ш а н и ч, *На Верховині. Збірник творів письменників дорадянського Закарпаття*, Ужгород 1984; О. Р у д л о в ч а к, *Біля джерел сучасності*, Пряшів 1981; Л. Б а б о т о в а, *Закарпатоукраїнська проза другої половини XIX століття*, Пряшів 1994;

Mukaczewo, Preszów) i instytucje znajdowały się w obrębie karpackorusińskiego terytorium etnicznego, co czyniło tę przestrzeń kultury bardziej autonomiczną, niezależną, zamkniętą. Zresztą i statystycznie mamy tu do czynienia ze znacznie większą zbiorowością niż społeczność łemkowska. Stąd też i rozwój życia literackiego jest bardziej prężny, dynamiczny, wewnętrznie zróżnicowany. Z drugiej natomiast strony mamy do czynienia ze społecznością o podobnie słabo zdyferencjowanej strukturze społecznej jak na Łemkowszczyźnie, społecznością „chłopa i popa”, cechującą się tą samą konserwatywną mentalnością i przywiązaniem do „ruskości”. W efekcie więc dominuje tu, podobnie jak wśród Łemków, orientacja staroruska i rusofilka, co językowo wyraża się w używaniu *jazyczija* jako najczęstszego języka literackiego, a także języka rosyjskiego oraz dialektu w znacznie szerszym zakresie jak na Łemkowszczyźnie. Ideologicznie natomiast odzwierciedlone to zostaje w znanych koncepcjach Wszechrusi, jedności ogólnosłowiańskiej, idealizacji potęgi rosyjskiej i caratu, przenoszeniu akcji wielu utworów w wyidealizowane realia rosyjskie. Niezależnie od tych tendencji, najbardziej znamiennej cechą literatury karpackorusińskiej drugiej połowy XIX wieku jest dążność do podkreślania specyfiki i niepowtarzalnego charakteru swego regionu, do poszukiwań w zamierzchłych czasach dawnej sławy i wielkości, mityzowania historii. Te romantyczne tendencje - historyzm, regionalizm, ludowość były również znamienne dla twórczości literackiej Łemków. W ślad za nimi pojawiają się pozytywistyczne hasła dydaktyczno-oświatowe, tendencje moralizatorskie i satyryczne. Owocuje to, podobnie jak na Łemkowszczyźnie, literaturą dydaktyczną, patriotyczno-budzielską, dokumentalno-publicystyczną typu oświatowego, odejściem od sentymentalno-romantycznej manieri literackiej w kierunku realizmu. W zakresie rodzajów i gatunków literackich zdecydowanie zaznacza się przewaga epickich form prozatorskich, niezbyt obszernych objętościowo, często szkicowych nad poezją i dramatem. W całości proza karpackorusińska wykazuje podobne tendencje rozwojowe jak proza łemkowska. Inaczej przedstawia się sprawa poezji. Na Łemkowszczyźnie, jak podkreślaliśmy, nie zrodził się w omawianym okresie żaden większej skali talent poetycki. Natomiast na Rusi Podkarpackiej pojawia się całe pokolenie poetyckie tzw. „budzieli” z wybitnymi indywidualnościami Aleksandra Duchnowycza, Aleksandra Pawłowycza, Julija Stawrowskiego-Popradowa, Jewgena Fencyka, Iwana Silwaja, realizujących w swej twórczości szczytne hasła patriotyczne, społeczne, oświatowe. Znaczna część ich poezji była rosyjskojęzyczna, równoległe do niej powstało wiele wierszy pisanych czystym dialektem. W dziedzinie

dramatu nie było w tym regionie większych osiągnięć. Podobnie jak na Łemkowszczyźnie preferowano dydaktyczne sztuki z tezą oraz komedie obyczajowe.

Sumując, literatura karpackorusińska w danym okresie rozwijała się znacznie prężniej i bardziej dynamicznie niż literatura łemkowska. Niezależnie od tej różnicy ilościowej, a również i jakościowej, podobne uwarunkowania kulturowe, a też i bezpośrednio oddziaływania, przyniosły wiele podobnych zjawisk literackich w obu porównywanych literaturach. Przede wszystkim ujawniają się one we wspólnych tendencjach ideowych, a także ogólnych kierunkach rozwojowych prozy i dramatu, zaświadczają o wspólnocie i związkach kulturowych obu regionów.

W ten sposób, podsumowując analizy szczegółowe utworów literatury łemkowskiej, a także całych jej działów, dokonane w części II rozprawy, systematyzując niejako wyniki interpretacji, dokonując porównań i generalizacji, staraliśmy się stworzyć tu ogólny, zsyntetyzowany obraz literatury łemkowskiej drugiej połowy XIX i początku XX w. Obraz ten z konieczności nie jest pełny i z pewnością posiada wiele mankamentów. Jest to przecież pierwsza prezentacja ogólna szerokiego, jak się okazuje materiału literackiego. Pominęto tu z różnych względów wiele pojedynczych utworów, a także całe działy piśmiennictwa, np. literaturę polityczną, dosyć interesująco rozwijającą się pod piórem łemkowskich twórców. W innych działach, np. w literaturze religijnej, uwzględniono tylko część, tę najbardziej „literacką” twórczości. Pomimo bowiem znacznego wykraczania poza ramki tzw. literatury pięknej, staraliśmy się prezentować zwłaszcza te utwory, które cechują się dbałością o piękno stylu pisarskiego. Otrzymany obraz literatury łemkowskiej danego okresu nie jest zapewne obrazem imponującym, ale jest obrazem interesującym ze względu na swą swoistość i wyjątkowość wielu zjawisk, jakie w sobie zawiera.